

De tarot in de geestelijke verzorging

Een verkenning en een pleidooi

Over de tarot bestaan allerlei misverstanden en vooroordelen, gevoed door de associaties met ‘kermisachtige’ toekomstvoorspellingen en al te populaire en oppervlakkige presentaties in de media. In deze bijdrage verkennen de auteurs de mogelijkheden van de tarot in het kader van geestelijke verzorging. Zij houden een pleidooi voor meer interesse voor en onderzoek op dit terrein.

Peter Samwel en Sjaak Körver

DE MOGELIJKE VERBINDING tussen geestelijke verzorging en de tarot is zowel in Nederland als wereldwijd zelden of nooit in praktijk gebracht en in ieder geval nooit doordacht. De eerste auteur heeft zich in zijn loopbaan als geestelijk verzorger gespecialiseerd in het gebruik van de tarot. Niet alleen heeft hij deze beelden en de ermee gepaard gaande levensfilosofie in allerlei begeleidingscontexten aangereikt, hij heeft er ook in onderwezen en over geschreven (Samwel, 2011, 2021).¹ Over de tarot bestaan – ook in theologi-

sche, kerkelijke en humanistische kringen – vele misverstanden en vooroordelen, gevoed door de associaties met ‘kermisachtige’ toekomstvoorspellingen en al te populaire en oppervlakkige presentaties in de media. In deze bijdrage willen wij de mogelijkheden van de tarot in het kader van geestelijke verzorging verkennen. Een aantal stappen is daartoe nodig. Eerst staan wij stil bij de ontwikkeling van de geestelijke verzorging in de afgelopen decennia, waarbij zich – na een zekere fixatie op het gesprek – meer aandacht voor andere dimensies van bewustzijn lijkt aan te dienen. Daarna volgt een korte inleiding op wat de tarot behelst. Het concept ‘symbolisch bewustzijn’ dat door de theoloog Tjeu van den Berk werd geïntroduceerd, lijkt veelbelovend om inzichtelijk te maken wat de tarot in het kader van geestelijke verzorging kan betekenen. Aan de hand van een praktijkvoorbeeld wordt invoelbaar welke functie de tarot voor cliënten kan hebben. Tot slot volgt een korte afsluiting en een pleidooi voor meer interesse voor en onderzoek op dit terrein.

Ontwikkeling geestelijke verzorging

Geestelijke verzorging is een jong beroep dat zich in Nederland sinds de jaren 1960 heeft ontwikkeld uit het christelijk pastoraat en het humanistisch raadswerk (Dool-

aard, 2006; De Groot, 2018). De ontwikkelingen die zich aanvankelijk in het werkveld van de zorg hebben voorgedaan, leidden tot de *Beroepsstandaard geestelijk verzorger* die door de beroepsvereniging VGVZ in 2015 is vastgesteld en aanvaard (VGVZ, 2015). Een geestelijk verzorger heeft, om de begeleiding van cliënten in zeer diverse contexten, crises of levensfasen vorm te kunnen geven, verschillende competenties nodig, zoals de hermeneutische of levensbeschouwelijke

competentie en de spirituele competentie (VGVZ, 2015, p. 13-14). Bij de invulling van deze competenties hebben geestelijk verzorgers zich sterk georiënteerd op de taal, methoden en normen van de gezondheidszorg (Cadge, 2019) en maakten zij zich deels ook los van de zendende genootschappen (Zock, 2019). Daarbij ontstond onzekerheid over de eigen religieuze of levensbeschouwelijke identiteit die niet zelden als diametraal tegenover professionalisering werd gezien.

Deze oriëntaties en bewegingen duiden op het zoeken naar een eigen wetenschappelijke basis en professionele identiteit van de geestelijke verzorging.

Over de tarot bestaan allerlei misverstanden en vooroordelen

In de loop van deze ontwikkeling is 'het gesprek' voor de geestelijk verzorger – naar de modeltraditie van counseling en coaching – de dominante werkvorm geworden, ook al staat dit vaak onder de noemer van empathie, relatie en presentie (Doolaard, 2006, passim; Smit, 2006; Dijkstra, 2007). Dit gesprek spreekt vooral de bewuste, cognitieve en reflectieve kwaliteiten van mensen aan en veel minder de zintuiglijke, (ver)beelden en on(der)bewuste vermogens. Ook blijkt de gespreksvorm als methodiek minder geschikt in de begeleiding van mensen van wie de cognitieve vermogens beperkt zijn, noch lijkt zij recht te doen aan ervaringen die niet rechtstreeks met woorden benaderbaar zijn. Met het oog op de verbreding van theorie en praktijk van de geestelijke verzorging is aandacht voor de mogelijkheden van begeleiding op basis van symbool, beeld en zintuiglijkheid daarom niet alleen wenselijk maar ook (opnieuw) in opkomst. Dit sluit aan bij de rijke traditie die religieuze en andere levensbeschouwelijke stromingen van oudsher op dit vlak te bieden hebben.

Onderzoek

De afgelopen tien jaar wordt er (nationaal en internationaal) veel onderzoek naar geestelijke verzorging uitgevoerd. Uitgangspunt zijn dan dikwijls vragen als: wat is haar domein, wat zijn haar doelen, welke methoden en interventies passen de geestelijke verzorging en welke theoretische perspectieven ondersteunen dit? Bij de reflectie op en de kwalitatieve analyse van de prak-

tijk, bijvoorbeeld in het Case Studies Project Geestelijke Verzorging – komt naar voren dat in de begeleiding door geestelijk verzorgers symbolen, zintuiglijkheid, esthetiek en rituelen een belangrijke rol spelen (Walton, 2019; Körver, Olsman & Rosie, 2021). De samenhang tussen de spirituele competentie en de esthetische dimensie van zingeving en levensbeschouwing blijkt sterk te zijn, waarbij esthetisch ook in de oorspronkelijke betekenis van 'zintuiglijk' dient te worden verstaan. Ook elders groeit de erkenning van de esthetische, zintuiglijke, non-verbale, (ver)beeldende en symbolische aspecten van geestelijke verzorging (zie o.a. Boon & Pantjes, 2008; Dodge-Peters Daiss, 2016; Pesut, 2016; Peng-Keller, 2017; Alma, 2020).

Deze spirituele-esthetische dimensie, in de praktijk van de geestelijke verzorging sterk aanwezig, krijgt daarmee ook in de theoretische onderbouwing van geestelijke verzorging steeds meer aandacht. Doel van deze bijdrage is dan ook om te verhelderen hoe de tarot aan deze dimensie van geestelijke verzorging kan bijdragen.

Tarot

De tarot omvat in totaal tachtig beelden die alle naar archetypen verwijzen, met daarin opgenomen een via symbolen overgeleverde, min of meer universele levensfilosofie (Samwel, 2011). Archetypen zijn inhoudelijk uit het collectief onbewuste; het zijn overgeërfde, onbewuste ideeën en toonbeelden die door ieder mens in de basis herkend worden (Jung, 1991, 1995). Voorbeelden zijn de held, de magiër, de nar of de wijze. De tarot is zo beschouwd een picturale kosmologie. Zij verbeeldt het verhaal van de inwijddeling die erop uit trekt om zijn levenstaak te volbrengen en zijn zielsbestemming te bereiken. Dit avontuur is meervoudig beschreven, maar wordt door de tarot vooral door de archetypen van de Grote Arcana (ofwel grote geheimen) op unieke wijze aanschouwelijk en inzichtelijk gemaakt.² Deze beelden vertellen een universeel verhaal dat alle elementen van dit levensavontuur met elkaar verbindt; zij staan voor de

Het tarotspel

De tarot is een losbladig, levensfilosofisch 'prentenboek'. De symboliek, die op alle tachtig beelden zichtbaar is, is een oeroude taal die door de mens verstaan kan worden. Jung noemt deze afbeeldingen: archetypen. De tarotbeelden vormen een verbinding tussen het bewuste en het onbewuste, en 'vertalen' aspecten vanuit het onderbewustzijn aldus naar het bewustzijn van de mens. De tarot verbeeldt daarbij zowel aspecten van de menselijke geest of ziel als van het lichaam.

tijdloze mijlpalen op ons pad van inwijding dat in ieder persoonlijk leven herkenbaar is. Deze menselijke inwijdingsweg is dan ook herleidbaar tot in het levenspad van Jezus, waarin de vierentwintig Grote Arcana van de tarot herkenbaar zijn (Samwel, 2004). De verwantschap tussen de Bijbel en de tarot is daarmee groter dan wel aangenomen wordt (Samwel, 2021).

De tarot omvat drie boeken, de Grote Arcana, de Koninklijke Arcana en de Kleine Arcana, respectievelijk verwijzend naar de drie-eenheid die de mens is (geest, ziel en lichaam), naar Heilige Geest, Vader en Zoon of – zoals Jung het formuleert – naar het collectief onbewuste, het persoonlijk onbewuste en het persoonlijk bewuste (Jung, 1995). 'Elke arcanum herbergt een archetype weergegeven door een compositie van symbolen' (Docters van Leeuwen & Docters van Leeuwen, 2001, p. 18-19). Ieder arcanum in de tarot omvat een deelaspect van het voor mensen 'in het geheim verborgene'.

De tarot verwijst met zijn beelden naar innerlijke, dikwijls verborgen en onbewuste levensprocessen. Dit maakt van de tarot een gnostisch instrument, een instrument dat behulpzaam wil zijn bij het vergroten van zelfkennis ofwel het inzichtelijk maken van wie de mens in wezen is. Het centrale thema in de tarot is dat de wereldse mens afkomstig is uit een goddelijke wereld en in zijn aardse vormgeving de bron in zich draagt, een bron die bij het hart gelegen is. In de gnostiek valt zelfkennis met godskennis samen. Wie zich bewust is van

zijn goddelijke kern, kent zichzelf (Semetsky, 2011b). 'Mens ken uzelve' dus, zoals de oude Grieken al schreven op hun tempel van Apollo in Delphi. De Duitse tarotkundige Hajo Banzhaf stelt in zijn *Handboek tarot* (2010, p. 10) dat de grondlegger met de tarot een connectie tot stand wilde brengen tussen het bewuste en het onbewuste.

Tevens presenteert de tarot met behulp van archetypische beelden en symbolen een eigen levensfilosofie (Docters van Leeuwen & Docters van Leeuwen, 2001; Banzhaf, 2010; Semetsky, 2011a, 2013). De filosofe Inna Semetsky toont in haar kwalitatief onderzoek zelfs aan dat de tarot, als pedagogisch en counselingsinstrument, een groot potentieel bevat ter verrijking van de wijsheid, zin en spiritualiteit van de 'gesprekspartners' (Semetsky, 2011a).³

Symbolisch bewustzijn

De eerste auteur werkt als geestelijk begeleider en voorganger al jaren met de tarot. Dit instrument is, zoals gezegd, in staat om via beelden (beeldtaal) en symbolen mensen te helpen contact te leggen met hun (zintuiglijke en onbewuste) belevingen en behoeften op het gebied van zingeving, levensbeschouwing en spiritualiteit. De meerwaarde binnen de geestelijke verzorging zou kunnen zijn dat deze beelden en symbolen andere dimensies van het menselijk bewustzijn 'aanspreken' dan de vertrouwde cognitieve dimensies. De tarot is dus een instrument dat met behulp van beelden relevante informatie, die in het onderbewustzijn ligt opgeslagen, bewust kan

helpen maken en die relevant kan zijn voor zowel de cliënt als de geestelijk verzorger binnen het traject van geestelijke begeleiding.

Semetsky (2011b) wijst erop dat de tarot helpt om bij cliënten de drie i's ('imagination', 'intuition' en 'insight') te stimuleren en daarmee een alternatief vormt voor de drie r'en ('reading', 'writing' en 'arithmetic') in het traditionele onderwijs en in de traditionele begeleidingspraktijk.⁴ Dit betekent dat de tarot niet alleen in een-op-eengesprekken in te zetten is, maar ook bijvoorbeeld tijdens de lessen geestelijke vorming van militairen binnen de krijgsmacht, tijdens het voorgaan in geloofsgemeenschappen en in het kader van workshops en trainingen.

Bij geestelijke verzorging spelen verbeelding, beelden en symbolisch bewustzijn een wezenlijke rol

Voor een theoretische verbinding tussen geestelijke verzorging en de tarot lijkt het begrip symbolisch bewustzijn bijzonder bruikbaar. Dit concept werd door de theoloog Tjeu van den Berk in verschillende publicaties uitgewerkt (Van den Berk, 1999, 2005, 2006); het refereert uitdrukkelijk aan de christelijke traditie van de mystagogie (De Jong-van Campen, 2009; Elshof, 2016; Gorres, 2018). Het boek *Mystagogie* van Van den Berk (1999) is een ode aan het verbeeldend bewustzijn, door hem symbolisch bewustzijn genoemd. Het stond centraal in de inwijdingsriten van de oude mysteriegodsdiensden en in de vroege kerk. Klassieke filosofen en kerkvaders onderkenden het centrale belang van symbolen in religie. Vanuit dat perspectief noemden zij de inwijding in de symbolische werkelijkheid mystagogie, een agogie in het mysterie van het bestaan (zie o.a. De Jong-van Campen, 2009).

Religie en kunst bestaan bij de gratie van symbolen, dat wil zeggen: bij de gratie van een verbeelde werkelijkheid, een realiteit waaraan ook de tarot zijn bestaansgrond ontleent. Ook cultureel antropologen benadrukken het centrale belang van symbolen in religie (Geertz, 1993; Droogers, 2010). Waar Van den Berk in zijn boek kiest voor de speelfilm als instrument om mensen opnieuw te leren symboliseren, heeft de eerste auteur sinds midden jaren 1990 juist gekozen voor het gebruik van tarotbeelden binnen het werkveld van de geestelijke begeleiding. Een tarotdeck is immers, vergeleken met een speelfilm, gemakkelijker mee te nemen en overal eenvoudig inzetbaar en toepasbaar.

Praktijkvoorbeeld

Een aantal jaren geleden nodigt een landelijke publieke televisieomroep mij (de eerste auteur) uit, nadat een van hun journalisten (Leon) mij publiekelijk over de tarot had horen spreken in relatie tot levensvragen en geestelijke begeleiding.⁵ De opname vindt, op mijn verzoek, plaats in een kerk. Op deze prachtige locatie zegt Leon, als alles voor de opname in gereedheid is gebracht: 'Doe maar gewoon een consult zoals je dat gewend bent en beschouw mij daarin dan als jouw cliënt.' 'Heb jij dan een speciale, actuele levensvraag of zullen we het open laten en zien wat jij vanuit jouw onderbewustzijn in ons gesprek inbrengt?' 'Doe het laatste maar en wij knippen persoonlijke stukken over mij er dan later wel uit bij het afmonteren.' Helemaal goed ... Licht uit, spot aan!

Leon pakt 'blind' als eerste tarotbeeld Bokers 5. Dit beeld vertegenwoordigt het element water en toont een persoon – Leon dus, in dit geval – die volledig in beslag genomen wordt door emotioneel verlies. Het is een gevoelige kwestie. Hij kijkt teleurgesteld naar drie omgevallen bekers. Ik vraag hem of hij in zijn innerlijk deze teleurstelling ergens herkent. Ik zeg nog: 'Je hebt er echt alles aan gedaan, je hebt veel geïnvesteerd, alles gegeven, en nu zijn die drie be-

kers toch ineens omgevallen. Waar speelt dit thema in jouw leven, Leon? Zijn ogen lopen vol: 'Hoe weet jij dit ...?' Ik leg uit dat ik niets van hem weet, maar dat hij mij alleen vanuit zijn onderbewustzijn dit eerste tarotbeeld geeft, dat voor hem kennelijk van groot belang is.

De camera's worden even stopgezet, het licht gedoofd. Leon vertelt over de relatiecrisis waar hij momenteel midden in zit. We nemen er tijd voor. Hij vertelt mij zijn verhaal met alle ins en outs. 'En nu lijkt ik alles kwijt te raken, mijn relatie, mijn liefde ...', stamelt hij. We voeren samen een levensbeschouwelijk gesprek. Vervolgens nodig ik hem uit opnieuw naar het beeld te kijken. Hij vraagt mij plotseling: 'En wat betekenen dan die andere twee bekers, daar rechts?' 'Je wordt nu zo in beslag genomen door je verlies, door wat je kwijtraakt, dat je op dit moment nog onvoldoende oog hebt voor deze twee bekers. Je bent volledig gefascineerd door wat nu verloren gaat. Als je je straks echter omkeert, dan zie je die twee ineens daar staan. Dan besef je dat er heel andere en nieuwe mogelijkheden voor je gloren. Met die twee bekers sla je dan een volgend pad in, daar rechts in de verte, en je gaat dan over dat bruggetje heen, in de richting van een heel ander oord.' 'Ongehooflijk', zegt Leon. 'Echt, dit had ik je anders nooit zomaar verteld ...' 'Kijk, dat is nu Tarot', antwoord ik. 'Deze ervaring overtreft voor jou verder iedere theoretische uitleg van mij.' De uiteindelijke televisieopname verloopt uiteindelijk heel anders, maar het wordt wel een prachtige uitzending.

Tot besluit

De praktijk van de eerste auteur bestaat uit tal van dit soort fascinerende voorbeelden. In deze voorbeelden lukt het om de tarot te laten functioneren als verbindende factor tussen het onbewuste en bewuste, hetgeen voor de cliënt bijdraagt aan inzicht, intuïtie en verbeeldingskracht. Het lijkt een werkwijze die ook in geestelijke verzorging andere lagen in het bewustzijn kan aanspreken. Het zou goed zijn dergelijke praktijken

nader (empirisch) te onderzoeken, juist ook om voorbij de beperkingen van alleen het gesprek te komen. En juist in geestelijke verzorging spelen verbeelding, beelden en symbolisch bewustzijn een wezenlijke rol.

Het pleidooi geldt dus niet alleen (het onderzoek naar) het gebruik van de tarot, maar ook de aandacht voor de symbolische, vaak onderbewuste dimensies van het menselijk bestaan. Noodzakelijkerwijze is deze eerste verkenning beknopt; vele vragen liggen nog open. Wat nu echter nodig is, is een fenomenologische benadering van deze en vergelijkbare praktijken en daarnaast een gedegen conceptualisering in de theorie over de tarot en de geestelijke verzorging.

Overigens is de afgelopen jaren de belangstelling voor de tarot in het kader van religiewetenschappen gegroeid, getuige twee bachelortheses aan de faculteit geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam (Groskamp, 2020; De Waard, 2021), waar er binnen de discipline religiewetenschappen ruim aandacht is voor de geschiedenis van de westerse esoterie en de verweving hiervan met het geheel van de westerse cultuur en religie.⁶ Kortom, de tijd lijkt rijp om de praktijk van de tarot te onderzoeken in het kader van geestelijke verzorging.

P.W.M. Samwel is consulent levensvragen en geestelijk begeleider. Hij werkt als zzp'er vanuit Steunpunt Geestelijke Ontwikkeling te Zwijndrecht. Website: www.petersamwel.com. E-mail: info@petersamwel.com.

Dr. J.W.G. Körver was universitair hoofddocent geestelijke verzorging aan de Tilburg University en directeur van het Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging.

Noten

1. Voor meer informatie zie <https://www.petersamwel.com/nl/>.
2. Dit vertoont verwantschap met de discipline arcani, de mystagogie in de vroege kerk, waarbij doopleerlingen stapsgewijs werden ingewijd in de geloofsgeheimen (Van den Berk, 1999, p. 83-101).

3. Voor meer informatie over en publicaties (ook over de tarot) van Inna Semetsky zie <http://innasense.org/>.
 4. Meestal uitgesproken als *reading*, 'riting and 'rithmetic. Het is een frase die in het begin van de negentiende eeuw voor het eerst is gebruikt. Zie onder andere https://en.wikipedia.org/wiki/The_three_Rs.
 5. Deze naam is gefingeerd.
 6. Dit komt vooral naar voren in het werk en de publicaties van Wouter Hanegraaff, zie <https://www.uva.nl/profiel/h/a/w.j.hanegraaff/w.j.hanegraaff.html?origin=5%2Fe7ghewRR66OuwCIYacNg>.
- ## Literatuur
- Alma, H. (2020). *Het verlangen naar zin. De zoektocht naar resonantie in de wereld*. Ten Have.
- Banzhaf, H. (2010). *Handboek tarot* (10e dr.). Servire.
- Berk, T. van den (1999). *Mystagogie. Inwijding in het symbolisch bewustzijn*. Meinema.
- Berk, T. van den (2005). *Het mysterie van de hersenstam. Over basisfuncties, psychosomatiek en spiritualiteit* (3e dr.). Meinema.
- Berk, T. van den (2006). *Op de bodem van de ziel. Onbewuste drijfveren in de spirituele beleving*. Meinema.
- Boon, F. & Pantjes, W. (Eds.) (2008). *Verbeelding, geestelijke verzorging en psychiatrie. Zes perspectieven vanuit wetenschap, kunst en theologie*. Eburon.
- Cadge, W. (2019). Healthcare chaplaincy as a companion profession: historical developments. *Journal of Health Care Chaplaincy*, 25 (2), 45-60.
- Dijkstra, J. (2007). *Gespreksvoering bij geestelijke verzorging. Een methodische ondersteuning om betekenisvolle gesprekken te voeren*. Boom Nelissen.
- Docters van Leeuwen, O. & Docters van Leeuwen, R. (2001). *De tarot in de herstelde orde. Theorie, geschiedenis, praktijk* (6e dr.). Servire.
- Dodge-Peters Daiss, S. (2016). Art at the bedside: reflections on use of visual imagery in hospital chaplaincy. *Journal of Pastoral Care and Counseling*, 70 (1), 70-79.
- Doolaard, J.J.A. (Ed.) (2006). *Nieuw handboek geestelijke verzorging*. KokBoekencentrum.
- Droogers, A. (2010). *Zingeving als spel. Over religie, macht en speelse spiritualiteit. Een gids voor vrije zinzzoekers*. Parthenon.
- Elshof, T. (2016). Mystagogie in religieuze educatie. *Tijdschrift voor Theologie*, 56 (1), 51-69.
- Geertz, C. (1993). Religion as a cultural system. In C. Geertz (Ed.), *The interpretation of cultures. Selected essays* (pp. 87-125). Fontana Press.
- Gorres, A. (2018). *Geistliche Begleitung als mystagogische Seelsorge ein integrativer pastoralpsychologischer Entwurf aus evangelischer Perspektive*. Vandenhoeck en Ruprecht.
- Groot, K. de (2018). *The liquidation of the church*. Routledge.
- Groskamp, N. (2020). 'Voor mij is het magisch realisme.' *Tarot als postmoderne religie*. Universiteit van Amsterdam.
- Jong-van Campen, A. de (2009). *Mystagogie in werking. Hoe menswording en gemeenschapsvorming gebeuren in christelijke inwijding*. KokBoekencentrum.
- Jung, C.G. (1991). *Oerbeelden*. (2e dr.). Lemniscaat.
- Jung, C.G. (1995). *Archetype en onbewuste* (3e dr.). Lemniscaat.
- Körver, J., Olsman, E. & Rosie, X.J.S. (Eds.) (2021). *Met lichaam en geest. De rituele competentie van geestelijk verzorgers*. Eburon.
- Peng-Keller, S. (2017). *Sinnereignisse in Todesnähe. Traum- und Wachvisionen Sterbender und Nahtoderfahrungen im Horizont von Spiritual Care*. Walter de Gruyter.
- Pesut, B. (2016). Recovering religious voice and imagination: a response to Nolan's case study 'He needs to talk!' *Journal of Health Care Chaplaincy*, 22 (1), 28-39.
- Samwel, P. (2004). *Ik ben: Bijbelse aspecten verbeeld*. Stichting Opleiding tot Vrijzinnig Pastoraat.
- Samwel, P. (2011). *Tarot. De nieuwe ordening*. Zwerk.
- Samwel, P. (2021). *Enkel het ene. Verwoorde beelden en verbeelde woorden in de tarot en de Bijbel*. U2pi.
- Semetsky, I. (2011a). *Re-symbolization of the self: human development and tarot hermeneutic*. Sense.
- Semetsky, I. (2011b). Tarot images and spiritual education: the Three I's Model. *International Journal of Children's Spirituality*, 16 (3), 249-260.
- Semetsky, I. (2013). *The edusemiotics of images: essays on the art-science of tarot*. Sense.
- Smit, J. (2006). *Tot de kern komen. De kunst van het pastorale gesprek*. KokBoekencentrum.
- VGvZ (2015). *Beroepsstandaard geestelijk verzorger*. VGvZ.
- Waard, S. de (2021). *De toren in hedendaags gebruik*. Universiteit van Amsterdam.
- Walton, M.N. (2019). *Blest practices. Rede ter gelegenheid van het afscheid van Martin Walton*. Protestantse Theologische Universiteit.
- Zock, H. (2019). Chaplaincy in the Netherlands: the search for a religious and a professional identity. *Tidsskrift for Praktisk Teologi*, 36 (2), 11-21.